

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Yusif Ziya Talibzadənin (1877-1923) İslama və Türklüyə bağlılığının əsasında ilk növbədə, Qacarlarda ingilis himayəsindəki irançıların farslaşdırma, Quzey Azərbaycanda Çarlıq ideoloqlarının ruslaşdırma siyasəti olmuşdur. 1 O, farslaşdırma və ruslaşdırmaya qarşı da islamçılıq və türkçülük ideyalarından çıxış etmişdir. Talibzadənin XX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı əsərlərində ("Həqiqəti-İslam", "Təəllümüş-Şəriə", "İslam tarixi", "Müəllimi-Şəriə", "İslam və məzhəb" və b.) daha çox islam fəlsəfəsi əsas yer tutmuşdur. İlk dövrlərdə milli məsələyə də dini nöqtəyi-nəzərdən yanaşan, 2 Talibzadəyə görə, İslam dini millətlərin təşəkkülü və inkişafının əsasında dayanmışdır. Onun fikrincə, Allahını tanıyan fərd millətini, milli birliyin də dərk etmiş olur: "Xudavəndi aləmin məxluqatı xəlf etməkdə əsl məqsədi xələyiqi təşkil etməkdir. Bu səbəbdəndir ki, Xudavəndi aləm əsl fitrət insanıyyəni ümuma bir tərifi-müstəqim üzrə xəlf edibdir". 3 Ümumiyyətlə, o, məqalələrində, bir müsəlman kimi idealist mövqedə durub, materializmi daim tənqid etmişdir: "İdealizm və materializm bir-birini istisna edən cərəyanlardır: əgər birincisi mənəvi aləmlə bağlıdırsa, ikincisi isə maddi aləmlə bağlıdır. Biz həmçinin görürük ki, həyat uğrunda mübarizə aparan bəşəriyyət maddiliyə əməl etməkdə, materializmdən xilas ola bilməz! İdealizmi dərk edə bilmək üçün materializmi kənara atmaq gərəkdir".

Talibzadəyə görə, İslam aləminin mənəvi-ideoloji vəziyyəti Qərb millətlərini bir xeyli düşündürmükdədir. Çünki Qərb millətlərinin mülahizəsinə görə, müsəlmanlar Qurani-şərifə uyğun yaşamağa qeyrət etdikcə islam aləmi qüvvədən fəle çıxmaqla onlar üçün təhlükəli bir üfüq açılacaqdır. O, yazırdı: "Ancaq millət-qəribiyyə burasını düşünmürlər ki, Qurani-şərif və dini-islamın məsləki nəinki islamda məzahibi-müxtəlifə zühurinə müsaidə vermiyor, bəlkə ümumi-müvəhhid olan ədyan ilə qayət ehtiramkirənə və sülhrəpverənə rəftarə və ümdə məhəbbəti-bəşəriyyəyi tövsiyə etməklə cameiyyəti-bəşəriyyəyə bir vəsilə fərz oluna bilər. Əcəba, hissi-bəşəriyyətləri olan əqvam milləti islamda ruhaniyyət və ümumi-bəşəriyyətə bir məhəbbət tərifi ilə xütvə endazi-ittihad və tərəqqi olmalarına nə məqsəd üzrə mürəttəb göstərmək istiyorlarmış? Cameiyyəti-islamıyyə hənuz müsəlmanların xatirlərinə xütvə etməmiş, bu sözləri biz başqa millətlərin ağzından eşidiyoruz. Bir çox vaxtlar xəyalətə məcbur

Milli-demokratik ideya cərəyanı: türkçülük/azərbaycançılıq, çağdaşlıq və islamçılıq

oluyoruz ki, aya camieyi-islamiyyə nə deməkdir? Bu sözlər nəyədən zühur etmiş? Və nəyədə cameiyyət zühura gəlmiş? Çox bir fikirlərdən sonra düşünürük ki, Avropa müctəməən islama qarşı etdikləri hərəkətlərini hiss edib və gələcəkdə millət-i-islam kəndilərinin mühafizəsi üçün camieyi-islamiyyə təşkilinə məcbur olacaqdılar deyib xəyalətə qərər olmuşlar. Fəqət islam milləti arasında bunca zühura gəlmiş məzahib və fırqələrin vücudi ilə bu fikirləri avropalıların kəndi xəyalatına münhəsir etmək lazım gəlir. İştə cameiyi-islamiyyə vücud bulursa avropalılar özləri təşkil etmişlər deməkdir. Əsrlərdən bəri islam ilə av-

libzadə "İslam birliyi"nin tərəfdarı kimi hesab edirdi ki, Azərbaycan Osmanlı dövləti ilə birləşməlidir. Bu məsələ ilə bağlı Talibzadənin tədqiqatçılarından M.Əsədli yazır: "Heç şübhəsiz ittihadçı və panislamizmin qatı tərəfdarı olan Yusif Ziya birbaşa olmasa da, sonuc etibarilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini istiqlal ideyalarına həmrəy olmamışdır. O da dövrün bir çox böyük türk mütəfəkkirləri kimi, Azərbaycanın qurtuluşunu ən yaxşı halda Osmanlı hüduqlarına qatılmaqda görürdü".

Ancaq bəzi hallarda Talibzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil varlığını müdafiə etdiyini

fikirleri ehtiva edən qısa Quran təfsiri var idi O kəlmənin tam mənası ilə bir panislamist və pantürkist idi".

İslamçılığa və Türklüyə özünəməxsus münasibəti ilə seçilən Sultan Məcid Qənzadə (1866-1937) hələ, 1880-ci illərin sonlarından Azərbaycan türklərinin maariflənməsi uğrunda mübarizəyə başlamış, Həbib bəy Mahmudbəyovla birlikdə, Bakıda "Rustatar məktəbi" adlı yeni tipli ibtidai məktəbin əsasını qoymuşdur. İlk dövrlərdə Qənzadə də bir maarifçi kimi daha çox cəmiyyətin savad-

bilərsə, yaxşı müəllim kəctəb millətdən xoşxəlaq cəmiyyət hazırlaya bilər".

Müəllimin çox ağır məsuliyyət daşdığına deyən Qənzadə, həttə müəllimliyi həccə getmək istəyən müsəlmanın vəzifəsindən də ağır vəzifə hesab etmişdir. Onun fikrinə

Ancaq bəzi hallarda Talibzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil varlığını müdafiə etdiyini də görürük. Belə ki, 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində nəşr olunan "Cəmiyyəti əqvam" məqaləsində Talibzadə üzünü Versal sülh konfransınının rəhbərlərinə tutaraq, Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamağa haqqı olmasından bəhs etmişdir: "Hər kəs bu sülhün nəticəsində haqqını istər və ümum millətləri məsud görmək arzu edər. Bilxəssə bu xüsusda vəzifədar olub böylə bir mühüm vəzifə və məsuliyyəti dərk etməkdə olan cəmiyyəti əqvam bunu hər kəsdən daha ziyadə düşünməyə məcburdur. Cəbr və ilhaq, istila və nifaq dövrü keçmişdir, əski dünyaya təzə ruh vermək və təzə dünyanın ehtiyacına riayət etmək üçün ruh milliləri təminat və milliyyətlərin məsud yaşamaqlarını təminat etmək lazımdır"

ropalıların rəqabətinə tarix səhifələri dəxi şahid ola bilər".

Onun fikrincə, müsəlmanların pərişan olmalarının səbəbkarı İslam, Quran və Peyğəmbər (s) deyil, yalançı ruhanilər, despotik hökmdarlar, dağıdıcı məzhəblərdir. Bu anlamda Talibzadənin həmin dövrdə "İrşad" qəzetində nəşr olmuş "Hürriyyəti-dəyanətə cavab", ya da "Axund Yusifzadə ilə müsahibə" başlıqlı məqaləsi də diqqət çəkir. Həmin məqaləsində Talibzadə yazırdı ki, məzhəblərə intiriqalar, xüsusən müsəlmanların sünni və şiə deyə, iki yere parçalanması, ikiüzlü ruhanilərin əməlləri və sair problemlər dinin əsaslarını sarsıdır: "Aya bu itilafdan onların məqsədləri nədir? Məgər Allah-təala onlara itilafı əmr edibdir ki, onlar Allahı itaət edirlər? Yəni Allah-təala bu itilafdan nəhi edib. Onlar Allaha üsyanı ediblər? Ya ki, Allah dini naqış göndərib, onlar təkmil etmək istəyirlər. Yəni ehkamda Allah ilə şərik olub, bunlar hər nə desələr Allah da

de görürük. Belə ki, 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində nəşr olunan "Cəmiyyəti əqvam" məqaləsində Talibzadə üzünü Versal sülh konfransınının rəhbərlərinə tutaraq, Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamağa haqqı olmasından bəhs etmişdir: "Hər kəs bu sülhün nəticəsində haqqını istər və ümum millətləri məsud görmək arzu edər. Bilxəssə bu xüsusda vəzifədar olub böylə bir mühüm vəzifə və məsuliyyəti dərk etməkdə olan cəmiyyəti əqvam bunu hər kəsdən daha ziyadə düşünməyə məcburdur. Cəbr və ilhaq, istila və nifaq dövrü keçmişdir, əski dünyaya təzə ruh vermək və təzə dünyanın ehtiyacına riayət etmək üçün ruh milliləri təminat və milliyyətlərin məsud yaşamaqlarını təminat etmək lazımdır"

Quzey Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Qacarlarla sərhəddə saxlanılaraq Bakıya göndərilən Talibzadə Nərimanovla görüşdən sonra bir müddət Naxçıvanda hərbi komis-

lanmasına çalışmışdır. Onun fikrincə, müəllimin əsil övladları öz uşaqları deyil, məzhəgirdləri olmalıdır. Eyni zamanda, müəllimin mal və dövləti dərs və təlimdir, qazancı isə millətinin rəhbətidir. Qənzadə yazırdı: "Müəllimin evi kitabxanadır, müəllimin nökrü məktəb mülazimidir, müəllimin təvəbə və ətbəri cocuq-şagirdlərdir, müəllimin müxələfəti qarqura məktəb mizləridir, müəllimin sazi, nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasidir, müəllimin istirahəti dəftərlər təşihidir".

Onun fikrincə, artıq mədəniyyət əsrində Sədinin, Hafizin qəzəliyyət yolu ilə getmək, zülf və şövqlə mədhiyyələr oxumaq deyil, dünyəvi emlərə meyil etmək, cəmiyyəti maarifləndirəcək əsərlər yazmaq lazımdır. Bu yolda bir sıra əsərlər

cə, xüsusilə dövründə müəllim çox məsuliyyətli bir vəzifə daşıyır: "Müəllimliyə təklif olan şəxs həcc və zəkəyə müstəti olmadıqda "kimləri öyrətdin və nə öyrətdin?" sorulu baxzət (tələb) olacaqdır. İnsafən müəllimlik təklifi ağır təklifdirsə, müəllimlik şənə həm uca şəndir. Müəllimlik hər bir əsrdə ağır olubsa, bu əsrimizdə daha ağır olacaqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qıraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din borcudur"

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur